

PRZEKSZTAŁCENIA SEKTORA PAŃSTWOWEGO W ROLNICTWIE

Proces rozwoju sektora państwowego w rolnictwie zapoczątkowany został dekretem PKWN o reformie rolnej z 6 września 1944 roku, który powołał do życia instytucję Państwowego Funduszu Ziemi (PFZ). Zarządzeniem Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych ze stycznia 1946 r. powołano trzy odrębne przedsiębiorstwa rolne: Państwowe Nieruchomości Ziemskie (PNZ), Państwowe Zakłady Hodowli Roślin (PZHR) i Państwowe Zakłady Chowu Koni (PZChK). Z połączenia tych jednostek w 1949 roku powstały Państwowe Gospodarstwa Rolne. Gospodarstwa państwowe, powstające równoległe z przeprowadzeniem reformy rolnej, miały być ośrodkami kultury rolnej, dostawcami na rynek produktów rolniczych oraz zapewniać pomoc techniczną i organizacyjną gospodarstwom indywidualnym. Gospodarstwa te stawały się powoli instrumentem oddziaływania państwa na rynek, w wyniku gromadzenia rezerw żywnościowych, a także istotnym elementem przeobrażeń agrarnych [7].

O znaczeniu sektora państwowego w rolnictwie pod koniec lat 80. świadczą następujące dane. Państwowe Gospodarstwa Rolne, użytkując w latach 1987-1990 ok. 18% użytków rolnych, wytwarzały ok. 16% produkcji globalnej rolnictwa, prawie 17% produkcji końcowej brutto oraz ok. 20% produkcji towarowej [7]. Podkreślić należy, iż PGR-y obok rolniczych funkcji produkcyjnych tworzyły na wielu obszarach wiejskich sieć osadniczą i infrastrukturalną, rozwijały działalność socjalną i kulturalną, zapewniały zatrudnienie ludności, stanowiąc podstawę jej bytu, były też animatorem życia społeczno-gospodarczego [9].

Rok 1990 określa się ostatnim rokiem funkcjonowania przedsiębiorstw PGR. Od tego czasu sektor państwowy w rolnictwie podlega licznym przeobrażeniom, których skutki już odczuła cała gospodarka narodowa (wzrost bezrobocia na wsi, dewastacja majątku PGR, który został stworzony ze środków całego społeczeństwa).

1. Przekształcenia Państwowych Gospodarstw Rolnych po 1990 roku

Podstawową przesłanką zmian w gospodarce PGR miała być **poprawa efektywności ich gospodarowania**. O prywatyzacji gospodarstw państwowych zadcycy-

dowały w znacznej mierze również względy polityczne. Jednostki te jako socjalistyczny, uprzywilejowany sektor nie dawały się pogodzić z nową rzeczywistością gospodarczą, w której nie było miejsca na ogromne wsparcie finansowe ze strony państwa. Program stabilizacyjny gospodarki, zapoczątkowany w 1989 roku, zaczął wprowadzać do gospodarki narodowej mechanizmy uniwersalne dla wszystkich podmiotów gospodarczych, również dla PGR.

Sytuacja ekonomiczna przedsiębiorstw państwowych w rolnictwie w 1990 roku uległa gwałtownemu pogorszeniu. Przyczyną tego było między innymi:

- wysoki poziom zadłużenia bankowego w początkowym okresie przechodzenia do gospodarki rynkowej, co przy drastycznym wzroście stopy oprocentowania kredytów uniemożliwiało często ich spłatę ze środków pochodzących z działalności rolniczej,
- słaby system motywacyjny, który nie oddziaływał w kierunku zwiększenia zainteresowania załóg poprawą wyników ekonomicznych, zwłaszcza obniżeniem kosztów produkcji,
- mało sprawny system organizacji i zarządzania (wielkoobszarowe i wielozakładowe jednostki były mało wrażliwe na sygnały rynkowe i z wielkim trudem przystosowywały się do zmiennej sytuacji rynkowej),
- nadmierne obciążenie gospodarstw kosztami socjalno-bytowymi załóg [3].

Obok przyczyn wewnętrznych, a więc mających miejsce w samych PGR-ach, na pogorszenie się ich sytuacji ekonomiczno-finansowej miały wpływ czynniki ogólnogospodarcze: zniesienie dotacji, wyższy wzrost cen środków produkcji niż cen skupu płodów rolnych; znaczny wzrost obciążenia finansowego (podatek 11-krotnie, ubezpieczenie społeczne 15-krotnie, świadczenia PZU 8-krotnie) oraz wyższe tempo wzrostu inflacji niż tempo wzrostu cen skupu spowodowały znaczne zubożenie całego rolnictwa, w tym również i gospodarstw państwowych [5].

Niekorzystną już sytuację PGR pogorszyło wprowadzenie podatku od ponadnormatywnego wzrostu wynagrodzeń oraz znaczny wzrost dywidendy na skutek przeszacowania majątku. Wymienione powyżej czynniki spowodowały utratę zdolności kredytowej większości przedsiębiorstw rolnych (wg danych BGŻ w czerwcu 1992 roku 70% PGR-ów nie posiadało zdolności kredytowych), wzrost ich zadłużenia oraz powstanie zatorów płatniczych, które były głównym powodem pogorszenia poziomu gospodarowania (obniżenie poziomu nawożenia, spadek zużycia środków ochrony roślin, zmniejszenie lub wręcz likwidacja pogłowia, pozostawienie pól odłogiem).

W celu powstrzymania całkowitego upadku finansowego sektora państwowego w rolnictwie rozpoczęto prace nad programem jego prywatyzacji. Sądzono, iż zmiana stosunków własnościowych, idąca w kierunku prywatyzacji własności lub prywatyzacji zarządzania, przy zmniejszonej wielkości jednostek produkcyjnych i

oddzieleniu sfery produkcyjnej od socjalno-bytowej uruchomi nowe mechanizmy motywacyjne, a przez to przyczyni się do poprawy efektywności wykorzystania majątku i dodatnio wpłynie na wyniki gospodarowania.

Do 1 stycznia 1992 roku głównym aktem prawnym regulującym przekształcenia własnościowe w PGR była ustawa z 13 lipca 1990 roku o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. Aktami uzupełniającymi były: ustawa z 25 września 1981 roku o przedsiębiorstwach państwowych oraz rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 24 października 1934 roku – prawo upadłościowe. W ramach tych aktów prawnych można było dokonywać prywatyzacji pośredniej (poprzez utworzenie na bazie PGR jednoosobowej spółki Skarbu Państwa z wymogiem sprzedaży akcji) lub bezpośredniej (poprzez likwidację przedsiębiorstwa na mocy ustawy z 13 lipca 1990 roku o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych lub przez upadłość przedsiębiorstwa). W praktyce obie te drogi okazały się niewystarczające, głównie na skutek pojawiających się barier prawnych i ekonomicznych [10].

W rezultacie pozytywne efekty przekształceń własnościowych w PGR w pierwszych latach przechodzenia do gospodarki rynkowej były niewielkie. Do końca grudnia 1991 roku w stan likwidacji postawiono 89 PGR-ów, w tym jedynie 5 na podstawie ustawy o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych, pozostałe zaś 84 na podstawie ustawy o przedsiębiorstwach państwowych, głównie z powodu złych warunków ekonomicznych. Zasadnicze przemiany w sektorze rolnictwa państwowego zaczęły następować od stycznia 1992 roku w oparciu o akt prawny regulujący w sposób kompleksowy przekształcenia własnościowe w PGR, tj. o ustawę z 19 października 1991 roku [8] wraz ze zmianami z 29 grudnia 1993 roku, i ustawę z 25.04.1996 roku. Ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa powierzyła realizację przekształceń własnościowych w rolnictwie państwowym od 1 stycznia 1992 roku **Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa**, zobowiązując ją do przejścia do końca 1993 roku mienia likwidowanych PGR i gruntów PFZ do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa [6].

Restrukturyzacji przejętego mienia dokonuje się w zasadzie dwoma sposobami. Pierwszy z nich polega na tworzeniu zorganizowanych podmiotów gospodarczych tj. gospodarstw skarbowych, zdolnych do samodzielnego funkcjonowania i konkurowania w trudnych obecnie warunkach ekonomicznych. Są to gospodarstwa utworzone z nieruchomości byłych PGR-ów w celu prowadzenia ich przez dzierżawców lub administratorów .

Drugi kierunek związany jest z uruchomieniem obrotu ziemią na potrzeby gospodarstw rodzinnych. Ustawa z 1991 roku określa sposoby zagospodarowania mienia rolnego Skarbu Państwa, a w tym i majątku przejętego po byłych PGR-ach.

Mienie to może być:

- sprzedane w całości lub częściach,
- oddane na czas określony do odpłatnego korzystania osobom fizycznym i prawnym,
- oddane na czas określony administratorowi w całości lub części do gospodarowania,
- przekazane w zarząd,
- nieodpłatnie przekazane gminie na cele inwestycji infrastrukturalnych (np. pod budowę dróg, oczyszczalni ścieków, szkół itp.).

Grunty rolne mogą być także przekazane nieodpłatnie Lasom Państwowym w celu zalesienia lub też mogą być zostawione odłogiem, jeśli prowadzenie produkcji rolniczej ze względu na ich niską jakość jest nieopłacalne.

Na początku 1992 roku, a więc w momencie wejścia w życie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa, przewidzianych do przejęcia było 1640 PGR-ów, które dysponowały gruntami o powierzchni 3,8 mln ha. W przedsiębiorstwach tych znajdowało się ok. 74 bln zł majątku trwałego, 12,8 bln zł majątku obrotowego i około 320 tys. mieszkań. Państwowe gospodarstwa rolne, o których mowa zatrudniały ogółem 204 tys. pracowników, a ich zadłużenie wynosiło 16,8 bln zł. Do końca 1995 roku Agencja przejęła mienie wszystkich jednostek przewidzianych do przejęcia i ok. 538 tys. ha z PFZ (ok. 70% gruntów PFZ wg stanu na 31.12.1991) [4]. Zasadniczym problemem przejmowania majątku PGR-ów było ich zadłużenie, narastające w szybkim tempie od roku 1990. W wielu przedsiębiorstwach będących w trudnej sytuacji finansowej, proces przejęcia mienia poprzedzało postępowanie upadłościowe, w wyniku którego wyprzedano majątek ruchomy w celu pokrycia długów. W takich przypadkach pozostawała Agencji do przejęcia ziemia i puste budynki inwentarskie, które w późniejszym procesie zagospodarowania gruntów nie znajdowały nabywców.

Analiza działalności Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa prowadzi do wniosku, że formą rozdysponowania mienia najkorzystniejszą z ekonomicznego punktu widzenia jest jego **sprzedaż**. Uzasadniona jest więc sprzedaż przez Agencję majątku przejętego do zasobu w całości, tzn. ziemi, budowli, maszyn i urządzeń, inwentarza żywego, zapasów oraz sprzedaż zorganizowanych części mienia, np. całego zakładu czy gospodarstwa. Przedmiotem sprzedaży są także pojedyncze składniki majątkowe, np. działka ziemi, budynek czy urządzenie. Poza mieniem rolnym przedmiotem sprzedaży przez Agencję są mieszkania, obiekty przemysłu rolno-spożywczego, działki budowlane.

Sprzedaż mienia Skarbu Państwa oznacza faktyczną prywatyzację własności państwowej, gdyż sprzedawane mienie przechodzi w ręce nowego prywatnego właściciela.

Nie we wszystkich regionach kraju sprzedaż majątku PGR jest możliwa na większą skalę. W województwach północnych i zachodnich z uwagi na wysoki udział

sektora państwowego w rolnictwie, nie ma wielu nabywców spośród rolników indywidualnych. Także jednostki słabe finansowo, działające w trudnych warunkach klimatyczno-glebowych nie posiadają szans na to, że znajdą nabywców. Do końca grudnia 1995 roku Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa sprzedała ogółem 193 tys. ha, co stanowiło 5,2% nieruchomości pochodzących z byłych PGR-ów. Odsetek gruntów sprzedanych był różny w poszczególnych Oddziałach Terenowych Agencji, od 2,2% w Gorzowie, 3,7% w Koszalinie do 12,1% w Lublinie, czy 14,2% w Elblągu (rys. 1). Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż wyższa procentowo sprzedaż dotyczy regionów, w których udział sektora państwowego w rolnictwie był niewielki.

W warunkach niewielkiego zainteresowania kupnem prywatyzowanego majątku **dzierżawa** jako forma zagospodarowania mienia Skarbu Państwa ma nieco większe znaczenie niż jego sprzedaż. Dzierżawca gospodaruje na własny rachunek na podstawie umowy dzierżawy, płacąc jedynie właścicielowi – w tym przypadku Skarbowi Państwa reprezentowanemu przez Agencję – czynsz dzierżawny.

Agencja dopuszcza wiele wariantów dzierżawy. Do nich zalicza się następujące formy:

- dzierżawa wyłącznie ziemi, najczęściej pojedynczych działek, gruntów,
- dzierżawa ziemi z budynkami oraz nasadzeniami, dzierżawa zorganizowanych obiektów z obowiązkiem wykupu przez dzierżawcę mienia ruchomego.

Zwraca uwagę zainteresowanie się dzierżawą przedsiębiorstw przez spółki pracownicze, co stwarza możliwość zatrudnienia ludzi pracujących dotychczas w tych jednostkach. Znaczne obciążenia finansowe związane z wykupem majątku trwałego i obrotowego powodują jednak, że zainteresowanych jest więcej niż konkretnych przypadków dzierżawy.

Do końca grudnia 1995 roku wydzierżawiono 2,8 mln ha użytków rolnych, co stanowi 74,9% gruntów przejętych do zasobu z byłych PGR-ów. Dzierżawa jest dominującą formą zagospodarowania popegeerowskiego mienia. Jej udział w niektórych regionach kraju przekracza 80% (Suwałki, Szczecin, Warszawa).

Pozostałe grunty, które nie zostały sprzedane ani wydzierżawione znajdują się w **administrowaniu** (ok. 8,0% przejętego majątku) lub w **tymczasowym zarządzie** (11,0%) [4].

Zasady administrowania określonym majątkiem zawarte są w umowie sporządzonej przez Agencję wówczas, gdy przeprowadzony wcześniej przetarg na sprzedaż lub dzierżawę mienia nie doprowadza do wyłonienia jego nabywcy lub dzierżawcy. Przekazanie w administrowanie mienia nie będącego wcześniej przedmiotem przetargu, stosuje się w przypadku określenia przez dyrektora oddziału terenowego Agencji WRSP celowości takiej formy zagospodarowania majątku. Administra-

tor określonego mienia, wyłoniony w drodze konkursu, prowadzi powierzone mu gospodarstwo zgodnie z zasadami zawartymi w umowie sporządzonej między nim a oddziałem Agencji.

Celem powoływania gospodarstw Skarbu Państwa w tymczasowym zarządzie jest czasowe zagospodarowanie majątku byłych PGR-ów, który nie znalazł nabywcy w wyniku ogłaszanych przetargów. Gospodarstwa w tymczasowym zarządzie z uwagi na to, iż obejmują część nie zagospodarowanych gruntów często nie prowadzą zorganizowanej działalności wytwórczej. W tej grupie gospodarstw zwraca uwagę wysoki odsetek gruntów odłogowanych (przeszło 30% gruntów gospodarstw skarbowych i ok. 4% ogółu przejętych po PGR).

Możliwość utworzenia jednoosobowej spółki Skarbu Państwa na bazie majątku PGR została określona ustawą z dn. 13 lipca 1990 roku o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. W odniesieniu do przedsiębiorstw rolnych nie dopuszcza się jednak udostępnienia akcji osobom trzecim, ani też zbywania przez akcjonariuszy swoich udziałów. W praktyce ta forma prywatyzacji dotyczy jednostek prowadzących hodowlę zarodową i produkcję kwalifikowanego materiału siewnego. Wymóg sprzedaży akcji zawarty w ustawie z 13 lipca 1990 r., został zniesiony z uwagi na niską rentowność przedsiębiorstw rolnych i w związku z tym na brak potencjalnych akcjonariuszy.

Wśród form zagospodarowania majątku dotychczasowych PGR-ów, przewidzianych ustawą z października 1991 roku, przekazanie go w zarząd należy do rzadko wykorzystywanych możliwości Agencji. Dotychczas niewiele wniosków – zgodnie z ustawowymi rozwiązaniami – wpłynęło od państwowych jednostek organizacyjnych nie posiadających osobowości prawnej lub jednostek lasów państwowych.

2. Skutki procesu przekształceń PGR dla wsi i rolnictwa

Jednym z pierwszych przejawów przemian rozpoczynających się w PGR była zmiana ich systemów organizacji i zarządzania [3]. Przed rokiem 1990 wiele z nich było jednostkami wielozakładowymi o bardzo rozbudowanym systemie zarządzania. Możliwość usamodzielnienia się zakładów w końcu lat 80. spowodowała to, iż jako pierwsze zaczęły się wyodrębniać te jednostki, które osiągały wysoką rentowność produkcji. Dotychczas tylko dzięki nim całe przedsiębiorstwo wykazywało zadowalające wyniki finansowe. Usamodzielnienie się silniejszych finansowo zakładów powodowało więc zazwyczaj pogorszenie sytuacji finansowej pozostałych wchodzących w skład tych samych przedsiębiorstw. Wkrótce jednak w wyniku procesów restrukturyzacyjnych poprzedzających przejęcie PGR przez AWRSP, wszystkie pozostałe zakłady stały się odrębnymi przedsiębiorstwami.

Z uwagi na to, iż Agencja została zobowiązana do przejęcia wraz z majątkiem przedsiębiorstw również ich zadłużenia, w pierwszej kolejności były przejmomo-

wane gospodarstwa silniejsze finansowo. Te najslabsze musiały przejść najpierw proces postępowania upadłościowego, w wyniku którego wyprzedawany był ich majątek ruchomy w celu częściowego chociaż pokrycia zobowiązań przedsiębiorstwa. W wielu wypadkach skutek postępowania był taki, że do przejścia przez Agencję pozostawała tylko ziemia, puste budynki inwentarskie oraz wciąż jeszcze wysokie zadłużenie. Odsetek gospodarstw zlikwidowanych w wyniku postępowania upadłościowego w skali kraju wynosił ok. 4%. W tej grupie gospodarstw całkowita dewastacja pozostałego majątku nastąpiła po zakończeniu procesu upadłościowego, gdy na skutek barku środków finansowych rezygnowano z zatrudnienia stróżów pilnujących terenu przedsiębiorstwa. Okoliczna ludność rozgrabiła wszystko, co mogło się jeszcze w ich gospodarstwach przydać. Po przejściu takich przedsiębiorstw przez Agencję, a raczej tego co po nich zostało, nie tylko brak jest chętnych na zorganizowanie majątku, lecz także nie jest prowadzona w nich żadna działalność produkcyjna. Grunty takich jednostek znajdują się w tymczasowym zarządzie i przeważnie odlogują.

Do roku 1989, kiedy sprzedaż żywności była reglamentowana, nie wykazywano w sprawozdaniach PGR odlogów czy ugorów. Każdy kawałek ziemi musiał plonować, a każdy kłos „był na wagę złota”. Działo się tak pomimo to, że jak dowodziły badania IERiGŻ wiele PGR użytkowało ziemię, która z różnych względów nie nadawała się do produkcji rolnej [1]. Zniesienie doktrynalnego przymusu uprawy każdego kawałka ziemi po 1990 roku i efekty postępowania upadłościowego są głównymi przyczynami odlogowania gruntów popegeerowskich.

W wyniku przekształceń PGR drastycznie uwidoczniły się skutki o charakterze społecznym. W 1988 roku w PGR zatrudnionych było przeszło 400 tys. osób. Łącznie z rodzinami pracowników liczba osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie państwowym wynosiła ok. 2 mln. Głównie wskutek racjonalizacji zatrudnienia liczba pracowników spadła w 1992 roku do ok. 200 tys. Po przejściu mienia PGR przez Agencję, część z nich przeszła do pracy u dzierżawców lub nowych właścicieli, lub otrzymało świadczenia emerytalne. Szacuje się, że liczba bezrobotnych w rolnictwie państwowym wynosi około 100 tys. osób i chociaż ich udział w całkowitej liczbie bezrobotnych w Polsce nie jest znaczny (ok. 4%), to w niektórych regionach kraju stanowi on poważny problem społeczny i gospodarczy. W województwach Polski północno-wschodniej, północnej, zachodniej i częściowo południowo-wschodniej (Bieszczady) PGR-y były przeważnie jedynymi zakładami pracy. Zwolnieni pracownicy w związku z tym stracili szansę jakiegokolwiek zatrudnienia. Po wyczerpaniu zasiłku dla bezrobotnych pozostali praktycznie bez środków do życia. Niewielu spośród pracowników PGR stać było na wykupienie mieszkań zakładowych, nawet po preferencyjnej cenie. Na ogólną liczbę przeszło 320 tys. mieszkań przejętych przez Agencję sprzedano ok. 170 tys. (ok. 53%), około 0,3% przekazano nieodpłatnie gminom, pozostałe znajdują się w zarządzie gospodarstw mieszkaniowych powołanych przez Skarb Państwa.

Analizując problem bezrobocia i wynikającą z niego trudną sytuację życiową byłych pracowników PGR, nie należy zapominać, iż przyczyna takiego stanu rzeczy tkwi także w nieracjonalnym rozwoju gospodarki w okresie zarządzania nakazowo-rozdzielczego. Realizacja hasła „prawa do pracy” bez weryfikacji zatrudnienia wytworzonymi przez ludzi efektami ekonomicznymi przyczyniła się do nadmiernego zatrudnienia w stosunku do rzeczywistych potrzeb [2].

Wśród załóg pracowniczych PGR przeważały osoby nie posiadające odpowiednich kwalifikacji. W zaistniałej po 1990 roku sytuacji gospodarczej nie wykazują one żadnej przedsiębiorczości w dążeniu do poprawy swoich warunków bytowych. Rozwiązanie tego problemu mógłby przynieść wielofunkcyjny rozwój wsi. Niezbędna jest jednak, szczególnie w tym zakresie, pomoc doradcza dla ludności wiejskiej, która nie znalazła zatrudnienia po likwidacji PGR. Ona sama nie jest w stanie wykazać się wystarczającą wiedzą i przedsiębiorczością, aby rozpocząć działalność na własny rachunek.

Reasumując rozważania nad przekształceniami sektora państwowego w rolnictwie po 1990 roku, należy podkreślić, iż niewątpliwie pozytywnym skutkiem analizowanych przemian jest zaprzestanie dotowania tego sektora naszego rolnictwa. Osiągana przez niego produkcja rolnicza do 1990 roku była opłacana relatywnie wysokimi kosztami. Nie należy jednak zapominać o znacznych środkach przeznaczonych dla bezrobotnych – byłych pracowników PGR.

W wyniku przekształceń wiele gospodarstw prywatnych mogło powiększyć swoje gospodarstwa, co wcześniej nie było możliwe ze względu na brak wolnych obszarów ziemi. W polityce rolnej państwa przed 1990 rokiem, zorientowanej na socjalizację polskiego rolnictwa, szczególna uwaga poświęcona była rozwojowi tzw. rolnictwa uspołecznionego.

Gospodarstwa rolne powstałe w wyniku przekształceń mogą gospodarować w oparciu o rachunek ekonomiczny i samodzielnie podejmowane decyzje, a nie w oparciu o nakazy wynikające z realizowanych programów politycznych. Jak wykazują badania w jednostkach tych nastąpiła w roku 1995 poprawa efektywności gospodarowania w stosunku do roku 1994 [3]. Odsetek odlogujących gruntów wskazuje na to, iż użytkowanie ich przed 1990 rokiem nie było koniecznością podyktowaną zapotrzebowaniem na żywność, lecz raczej realizacją ówczesnej polityki rolnej. Przekształcenia PGR ujawniły z jednej strony bezsens inwestycyjny okresu gospodarki nakazowo-rozdzielczej, a z drugiej – polityczne podłoże decyzji podejmowanych w pierwszym okresie transformacji. W rezultacie pociągnęło to za sobą ogromną dewastację majątku narodowego nagromadzonego w tych jednostkach przez wiele lat.

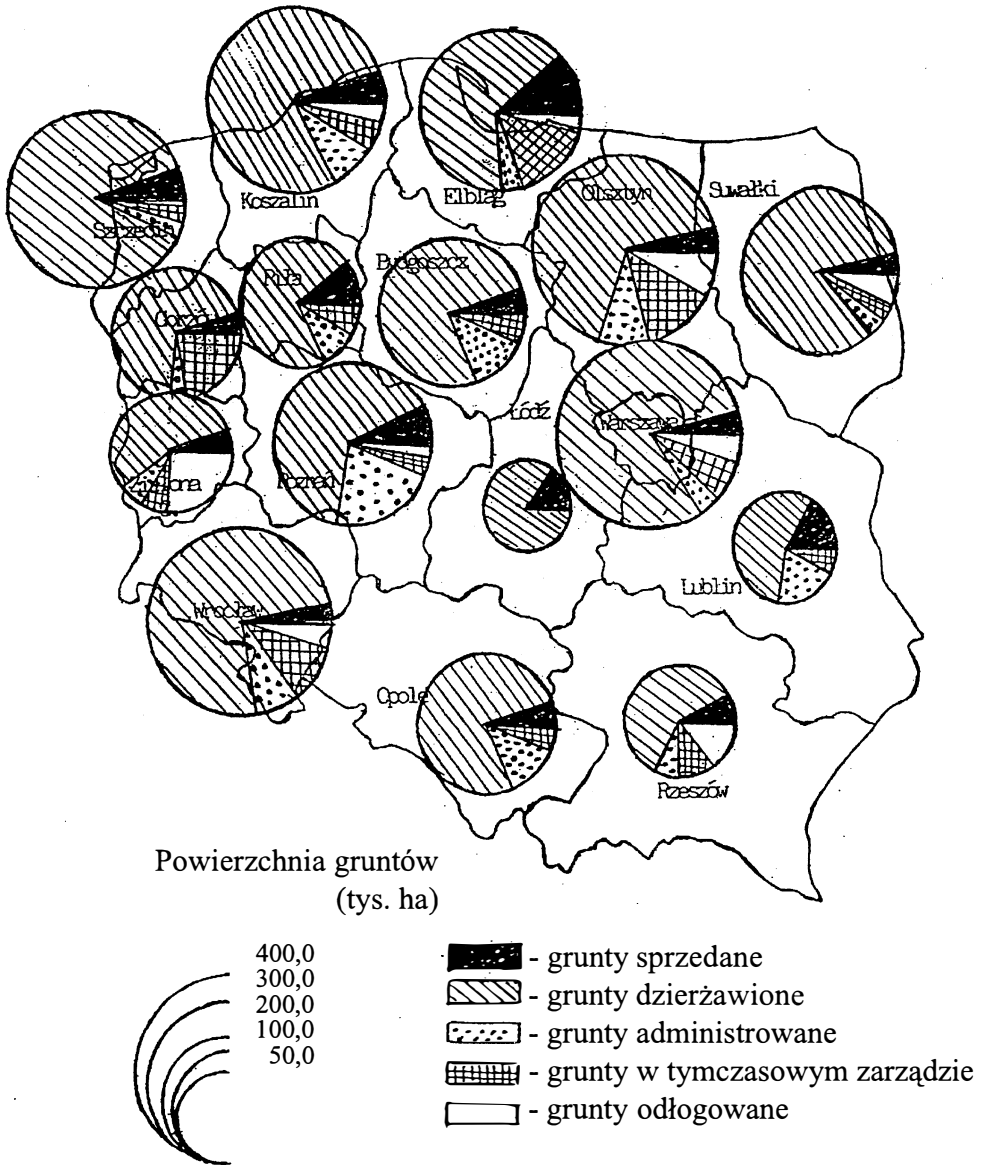
Najbardziej drastyczne, chociaż najmniej wymierne skutki przekształceń mają miejsce w sferze społecznej. Ich konsekwencją jest upadek wielu wiejskich społeczności lokalnych pod względem gospodarczym, socjalnym i kulturalnym.

Literatura

1. Brzezik R., *Dlaczego spadła produkcja?* „Życie Gospodarcze” 1994, nr 45.
2. Gajewski J., Kozłowska M., *Skutki upadku i transformacji PGR*, (maszynopis), Białystok 1995.
3. Guzewicz W., Prowęcka M., Żarska A., *Wyniki produkcyjno-ekonomiczne i sytuacja finansowa gospodarstw powstałych w oparciu o mienie po byłych PGR*, IERiGŻ. Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 358, z. 398 Warszawa 1994 i 1996.
4. Informacja o działalności Oddziałów Terenowych AWRSP za okres do 31 grudnia 1995.
5. Kisiel R., *Wskaźniki finansowe PGR w latach 1988-1992*. Materiały na Międzynarodową Konferencję Naukową pt. „Przemiany własnościowe w rolnictwie”. Olsztyn 1993.
6. Kozłowska M., *Reformy i przemiany własnościowe w rolniczych przedsiębiorstwach państwowych (1981-1993)*, ECU, Białystok 1994.
7. *Polska polityka rolna 1944-1994. Wybrane zagadnienia*. Pod red. Kozuch B., FUW, Białystok 1994.
8. Ustawa z 19 października 1991 roku o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa i zmianie niektórych ustaw. Dz. U.; Nr 107, 1991, poz. 464.
9. Zgliński W., *Przekształcenia państwowych gospodarstw rolnych i ich wpływ na wieś i rolnictwo*, „Wieś i Rolnictwo” 1995, nr 1.
10. Ziętara W., *Przekształcenia własnościowe w PGR (uwarunkowania i bariery)*, „Wieś i Państwo” 1992, nr 3.

Rys 1. Zagospodarowanie gruntów przejętych z PGR do grudnia 1995 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych AWRSP.